

18. Там само.
19. Кольбэ С. Нечто о наёмщиках в нашей армии / С. Кольбэ // Военный сборник. – 1866. – № 11. – С. 100.
20. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 161.
21. ДАЖО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 807. – Арк. 12.
22. Там само. – Арк. 12-14 зв.
23. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1164. – Арк. 1.
24. Там само. – Арк. 5.
25. Там само.
26. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 789. – Арк. 1,
27. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Борис Познанский // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 225-256. – С. 229-231.
28. Там само. – С. 233.
29. Там само. – С. 234.

Резюме

В статье раскрыты отдельные социально-психологические аспекты последствий исполнения рекрутской повинности населением Правобережной Украины в конце XVIII – в XIX вв.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, рекрутская повинность, общество, психологическое давление.*

Одержано 19 жовтня 2012 р.

УДК [338.439.4: 633.1] (091)“1914”(477.4)

А.О. Михайлик

ЗЕРНОВЕ ВИРОБНИЦТВО В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті характеризується розвиток хлібного господарства на території Правобережної України на початку ХХ ст., визначаються особливості вирощування та, продажу збіжжя, характеризується значення регіону у зерновому виробництві Російської імперії.

Ключові слова: *Правобережна Україна, сільське господарство, зернове виробництво, аграрний розвиток, ринкові відносини.*

Соціально-економічні відносини на території Правобережної України в складі Російської імперії, внаслідок природно-географічних та історико-політичних чинників, набули ряд особливостей порівняно з іншими українськими регіонами. З одного боку, впровадження ліберально-демократичних реформ Олександра II 60-70 рр. ХІХ ст. призвело до швидкого поступу ринкових відносин, значних змін у суспільних стосунках, культурі та побуті жителів густонаселеного краю. З іншого, існували фактори, які гальмува-

ли економічний поступ у країні (загальна система «господарювання» росіян у регіоні, пережитки кріпацтва, соціальна несправедливість, недоługa зовнішня політика, інші вади російського самодержавства). На початку XX ст. (згідно марксистсько-ленінської історичної парадигми – в період «імперіалізму») суперечності між цими протилежними тенденціями призвели до такого загострення суспільної напруги, яке призвело до революційних потрясінь 1917 р. Отже, вивчення характеру виробничих перетворень значного українського регіону є актуальними завданням сучасної вітчизняної історичної науки. Воно неможливе без докладного дослідження зернового виробництва – галузі, що займала провідне місце в аграрному розвитку краю.

Не торкаючись причин значного переважання аграрної складової економіки над промисловою на території Київської, Подільської і Волинської губерній, зупинимось більш докладно на характерних особливостях зернового виробництва і становища хлібних ресурсів великого українського регіону.

Питання економічного і соціального розвитку Правобережжя цікавили не одне покоління дослідників. Серед перших авторів, які залишили помітний слід в історіографії регіону були П. М. Батюшков, О.Я. Єфименко, О.І. Ярошевич, В.І. Гурко, П.І. Лященко, В.К. Гульдман¹. Вивчення регіону продовжили М.Б. Гуревич, М.І. Яворський, І.М. Кулішер, О.П. Оглоблін, Н.Я. Григорієв-Наш, Г.А.Мебус, С.І.Городецький². В другій половині XX – на початку XXI ст. до них долучилися Л.Г. Мельник, І.О. Гуржій, Б.А.Кругляк, Т.І. Дерев'янкін, М.А. Якіменко, В.В. Нечитайло, В.О. Венгерська, О.А. Гуменюк, Л.І. Гайдай, О.П. Реєнт, О.В. Сердюк³. Не зважаючи на це, капітальної праці, яка б відобразила всі аспекти проблеми, створено не було.

Зберігаючи протягом першої половини XIX ст. свій екстенсивний характер, землеробство поступово пристосувалось до умов ринку, збільшуючи в пореформеній період виробництво тих сільськогосподарських продуктів і сировини, на які був значний попит. У сільському господарстві Правобережної України такою продукцією був зерновий хліб. Товарність останнього була високою поредусім у поміщицьких господарствах. Справа не лише в передовій, порівняно з селянською, технікою землеробства, використанням добрив та поліпшеного реманенту. Головним фактором, що стояв на перешкоді інтенсивного розвитку селянського господарства було малоземелля. На 1905 р. шестимільйонне селянство Правобережної України займало лише на 1 млн. дес. землі більше, ніж 7 тис. поміщиків⁴.

Для регіону була характерною своєрідна спеціалізація місцевих поміщиків і селян у вирощуванні хлібних культур. Як правило, селяни вирощували ярові культури, а поміщики – озимі. Пшениця росла, переважно, на поміщицьких ланах, жито, ячмінь, овес – на селянських. Загалом, середня врожайність в економічних посівах Київської губернії протягом 1901-1910 років була вищою від селянської на 10-13, Подільської – на 10-16, Волинсь-

кої – на 4-9 пудів з десятини⁵. Певна різниця в цьому показнику між губерніями регіону пов'язується з інтенсифікацією вирощування зернового хліба, яка на території хлібних Поділля і Київщини значно випереджала Волинь.

На початку ХХ ст. у Правобережній Україні постійно зростала урожайність головних хлібних культур. За період з 1904 по 1913 роки, у середньому за рік, з однієї десятини в Подільській губернії збирали біля 67,8 пуда хліба. За цим показником Поділля випереджала лише Київська губернія, де середній урожай досяг у названий період 73,7 пуда з десятини. На території Волинської губернії цей показник становив 59,3 пуда. Таким чином, на території Правобережної України протягом 1903-1913 років середній збір головних хлібів становив біля 67 пудів з десятини. Для порівняння, в середньому по Україні в цей час урожайність досягла лише 55,2 пуда з десятини⁶. На Поділлі урожайність у поміщицьких господарствах була вищою, ніж у селянських у середньому на 17-20 відсотків. Вищою була й ринкова ціна збіжжя (на 5-7 відсотків). Таким чином, на 1914 рік ринкова вартість чистого збору з однієї десятини в селянських господарствах тут дорівнювала 47,8 руб., а у поміщицьких – 63,4 руб. За даними В.І. Фролова, валова прибутковість однієї десятини поміщицького лану була на 33 відсотки вища, ніж селянської; з однакової площі засіву селяни отримували прибутку на 25 відсотків менше, ніж поміщики⁷.

Схожа ситуація була характерною і для інших регіонів Правобережжя. На Волині землеробством займалося, згідно тогочасними офіційним даним, 80 відсотків жителів. Як зазначалося у звіті місцевого губернатора, Волинь постійно була країною землеробською, особливо південні її повіти, де посіви пшениці мали першорядне значення і були головною статтею прибутку землеробів. Головним виробником збіжжя був Старокостянтинівський повіт; найгірше було розвинуте хліборобство у Овруцькому повіті⁸.

Причиною збільшення загального збору зернових у регіоні було зростання попиту на збіжжя на світовому та європейському ринках. Якщо у 1891-1995 рр. у середньому за рік імперія Романових експортувала 441,7 млн. пудів хліба, то в 1900 – 1905 рр. цей показник збільшився до 608,9 млн. пудів, а в 1911-1913 рр. – до 675,6 млн. пудів⁹.

У зв'язку з швидким розвитком тваринництва в ряді європейських країн на початку ХХ ст. особливо зросла товарна роль кормового зерна, яке користувалось в Європі незмінним попитом. Близько 35 відсотків експортованого російського хліба потрапляло в Німеччину, 20,2 – у Голландію, 11,7 – в Англію, біля 7,5 відсотків – в Італію¹⁰.

Крім того, розвиток хліборобства стимулював збільшення хлібних цін на внутрішньому ринку імперії, в тому числі і в Правобережжі. Тут у 1901-1910 роках ціни на збіжжя зросли на 22, а в 1910-1914 роках – на 9 відсотків¹¹. Зрозуміло, хлібні ціни мали незрівнянно більше значення для господарств капіталістичного типу, оскільки вони більше половини збору зернових реалізували на ринку, і менше значення – для дрібнотоварних

споживчих або патріархально-натуральних господарств. Останні, в перерахунок кількості, навіть на початку ХХ ст. продавали не більше четвертої частини вирощуваного ними хліба¹².

Загальний збір зернових у Правобережній Україні зазнавав відчутних коливань, однак невпинно демонстрував тенденцію до збільшення. В 1901 р. тут зібрали 220 млн. пудів, а в 1909 р. – 300 млн. пудів. Показовим є приклад Київської губернії, де в 1900 р. врожай зернових становив 72 млн. пудів, у 1902 р. підскочив до 153 млн., а у 1906 р. знизився до 99 млн. пудів. Однак, у середньому, за 5 років (1905-1910 рр.) він зріс на 5 млн. і склав 112 млн. пудів (у 1900-1905 рр. – лише 107 млн.)¹³.

Чистий збір зерна на душу населення становив у регіоні в 1909-1913 рр. біля 25,3 пудів¹⁴. Цей показник хоч і був помітно скромнішим порівняно, наприклад, з Південним степовим регіоном (49 пудів на душу), однак, враховуючи високу щільність населення краю, свідчив про високу місцеву аграрну культуру.

Місце Правобережної України та українських земель загалом у зерновому виробництві Російської імперії на 1907 р. ілюструє така таблиця¹⁵:

Губернії	Озимі хліби		Ярові хліби		Овес	Картопля	Усього
	Засіяно десятинами	Зібрано тис. пуд.	Засіяно десятинами	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Тис. пуд. без картоплі
Київська	668.1	30.170	605.5	44.587	32.857	35.077	107.615
Волинська	734.8	23.185	414.7	21.397	27.362	55.174	71.944
Подільська	755.7	23.230	689.5	44.229	22.424	26.822	89.884
Україна і Кубань	7.536.213	310.114	11.996.238	539.599	149.440	273.518	1.004.667
У 53 губ. европ. Росії	29.958.865	1.318.272	30.373.824	1.200.307	664.151	1.174.891	3.182.731
% України	25	23	39	45	22	23	31

Ярових хлібів серед українських губерній в 1907 р. найбільше засівалося на Херсонщині – 2 902 273 дес., а зібрано було 129 094 тис. пудів. Отже, середній врожай становив 44,4 пуд. з десятини. В той час на Київщині врожайність становила біля 70 пуд. з десятини, на Волині – 54,4 пуд. з дес., а на Поділлі – 62,3 пуд. з дес. На території Полтавської губернії середня врожайність становила також біля 62 пуд. з дес., Харківської – 36 пуд. з дес., Катеринославської 54,7 пуд. з дес.¹⁶.

1908 р. був для України ще більш багатим. Загальний врожай зріс на 83 млн. пудів, врожай картоплі – на 32 млн. пудів. Врожайність зросла на Волині й Поділлі, децо зменшилась на Київщині.

Зернове виробництво в Правобережній Україні на 1908 р. можна виразити таким чином¹⁷:

Губернії	Озимі хліби		Ярові хліби		Овес	Картопля	Усього
	Засіяно десятин	Зібрано тис. пуд.	Засіяно десятин	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Тис. пуд. без картоплі
Київська	542.6	27.075	724.7	50.709	25.950	38.846	103.744
Волинська	798.8	48.718	402.9	21.929	22.432	71.841	93.079
Подільська	692.1	40.727	732.1	45.682	17.778	28.300	104.188
Україна і Кубань	6.230.087	282.320	13.415.390	678.616	135.827	305.073	1.087.763
У 53 губ. европ. Росії	27.902.366	1.258.810	32.958.941	1.352.251	680.873	1.152.558	3.291.935
% України	22	22	41	50	20	26	33

Неможливо не звернути увагу на представлені в останньому рядку таблиці показники участі України в цьому сегменті аграрного ринку Російської імперії. 50 відсотків ярових хлібів, 26 відсотків картоплі – цифри надзвичайно характерні і показові.

Правобережна Україна випереджала інші українські регіони як за кількістю засіяної площі і зібраного врожаю озимих хлібів, так і за врожайністю. Наприклад, на території Таврійської губернії було засіяно 652,6 тис. дес. під озимими хлібами, а зібрано – 26 158 тис. пудів, у той час як на Київщині засівалося менше, а от врожай був більшим. Таврійська, Херсонська, Чернігівська і Полтавська губернії випереджали Київську за площею засіву озимих, але поступалися за кількістю зібраного хліба! На Волині середній врожай озимих становив біля 61 пуд. з десятини, на Київщині – біля 50 пуд. з десятини, на Поділлі – біля 59 пуд. з десятини. В той час, як середній врожай на території Таврійської губ. становив біля 40 пуд. з дес., Харківської губ. – 35,5 пуд. з дес., Полтавської – 26,8 пуд. з дес., а Катеринославської – лише 20,9 пуд. з дес.¹⁸. Яскравий приклад інтенсивного розвитку сільськогосподарства краю в умовах вільного ринку.

На початку ХХ ст. сільське господарство продовжувало носити ризиковий характер. Пряма залежність врожайності від погодних факторів суттєво відрізняли його від промисловості, яка за умови збільшення капіталовкладень була більш передбачуваною. Так, на основі 357 повідомлень добровільних кореспондентів Статистичного бюро Волинського губернського земства було видано брошуру, де висвітлюється загальна ситуація з посівною на Волині та кінець весни 1912 р. Більшість з них вказують на несприятливі умови сівби ярових (86% повідомлень): «Своєчасній сівбі ярових заважала

надмірна вологість ґрунтів, так що багато сіяли овес і ячмінь ледь не на початку травня» (Луцький повіт), «Заважали дощі і сильна вологість ґрунту, посіви забарились більш ніж на місяць», «У березні заважали сівбі ярових хлібів зайва волога, сніг, дощі і, взагалі, негода; у квітні – холод і вітер, у травні – посуха» (Острозький повіт)¹⁹.

Через несприятливі умови погоди розповсюдженою була практика пересівів озимих хлібів яровими. Зокрема, 57 відсотків повідомлень констатують такі пересіви, *що* складає біля 1/5 площі озимих губернії²⁰.

Прибутковість аграрної сфери напряму залежить від використання якісного насіння, своєчасного внесення добрив, використання сучасного реманенту і техніки. На території Правобережжя у вказаний період вирощування товарного зерна було якраз тією галуззю, де вищезгадані чинники набули важливого значення і поступово перетворювалися на характерну особливість розвитку місцевого сільського господарства. Насамперед, це торкається поміщицьких господарств, однак і селяни не стояли осторонь подібних процесів. Ілюстрацією інтенсифікації рільництва слугує приклад жителів подільського села Носківці (Вінницький повіт), де всі селяни переділили свою надільну землю на відрубні ділянки в межах одного лану, який використовується для вирощування конюшини та інших трав²¹. В інших селах краю, на думку представників місцевого земства, ні конюшини, ні інших схожих культур селяни не сіють взагалі через спільну толоку. В той же час травосіяння міцно увійшло в господарську практику поміщицьких хазяйств. Середня врожайність поміщицьких господарств у 1908 р. становила зернових біля 90 пудів з дес., а коренеплодів – 1000 пуд. з дес., а в селянських – відповідно 60 пуд. з дес. і 600 пуд. з дес. Отже поміщицька земля дає більше 50 руб. доходу з дес., а селянська – біля 30 руб.²².

Характерно, що економічні проблеми хвилювали всі верстви тогочасного суспільства. У 1902 р. Вінницький Предводитель дворянства, граф Д.Ф. Гейден, видав перший статистично-економічний огляд Вінницького повіту, де висунув три головних побажання щодо поліпшення господарських відносин в регіоні: 1) про здійснення землеустрою та знищення через-смужжя; 2) про загальну освіту; 3) про запровадження земств в Південно-Західному краї. На думку графа, в 1908 р. всі ці речі почали втілюватися в життя²³. Вінницька Комісія з Землеустрою під час одного з перших своїх засідань у 1907 р. провела опитування представників селян всіх волостей і ухвалила, що мінімальною ділянкою для ведення власного господарства, яка може прогодувати родину з трьох душ, може бути визнано лан у три десятини землі. Зі збільшенням кількості душ на одну слід добавляти половину десятини на людину, отже середній родині з п'яти осіб необхідно для безбідного існування ділянка в чотири десятини. Таким чином, лише біля третини селянських дворів повіту могли вважатися достатньо багатими аби жити з прибутків зі своєї землі, а дві третини дворів потребували додаткових заробітків²⁴. Зауважимо, економічні умови Правобережної України дозволяли більшості жителів регіону, які не володіли достатньою кількістю

землі, знаходити в межах своїх губерній достатньо заробітків аби прогодувати себе і свої родини: в поміщицьких маєтках, на цукроварнях, винокурнях та інших підприємствах. Набуваючи досвід праці на різних підприємствах, спілкуючись з представниками всіх соціальних прошарків, місцеві трударі мали змогу розширити власний світогляд, долучитись до технічної культури передових фабрик і заводів, зробити, врешті, з побаченого висновки на користь всіляких технічних новацій та освіти взагалі. Крім економічного значення, вільний ринок потужно впливав і на соціальну сферу та суспільну свідомість населення великого українського регіону.

Під впливом ринкових умов відбувалися зміни в організації селянських господарств, особливо заможних, які займалися вирощуванням хліба на експорт. Чим більший земельний наділ займало господарство, тим інтенсивніше тут вирощувалась товарна продукція. Дрібні ж економії вирощували, в основному, фуражний хліб, що на продаж не потрапляв (як правило, жито). На Волинському Поліссі 89,4 відсотки посівів зернових займало жито, овес, гречка і, частково, пшениця. Причому селяни сіяли переважно жито, овес і гречку, а поміщики – пшеницю²⁵. В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Київської губернії застосовували трипільля і 36 відсотків – багатопільля²⁶.

Досить високим врожаєм на території Правобережжя сприяло широке використання добрив: фосфоритної муки, томашлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства, які мали змогу вкладати більше капіталу у аграрне виробництво. На Поділлі у 1913 р. в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих хазяйствах (понад 25 десятин) – 0,54 пуда²⁷.

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала і в селянське господарство. За даними В.В. Нечитайла, на початку ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губернії становили понад 20 відсотків загальної їх кількості²⁸. Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися як численними комівоєжерами, що роз'їжджали Правобережними губерніями України, так і в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері «Економічного листка» – друкованого органу Подільського губернського земства, щотижневій газеті «Киевский отклик» – виданні Київського губернського земства, журналі «Наша кооперація» та інших часописах. Якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою інтенсифікації економіки.

Іншою ознакою часу була поява різного роду громадських організацій, що займалися дорадництвом та аграрною освітою. Найзначнішим за розмірами й масштабами діяльності на Правобережній Україні було Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, утворене в 1896 р. Метою його діяльності, згідно статуту, було «...сприяти в своїй місцевості об'єднаними силами своїх членів розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості». В 1901 р. до його складу входило 700 членів, однак у наступному вона дещо зменшилась, оскільки деякі особи виходили з цього **19** товариства і вступали в подібні інші організації²⁹.

Показово, що найрозвиненішим і найактивнішим відділенням Товариства було відділення рільництва. У 1902 р. було проведено реорганізацію роботи в цій області й засновано Подільську дослідну станцію з мережею дослідних полів. Вони займали загалом близько 65-70 десятин. У коло обов'язків відділення входила розробка конкретних рекомендацій і порад щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби проти шкідників та хвороб рослин. У 1911 р., наприклад, Довідкове інформаційне бюро губернії відповіло на 19 письмових і біля 200 усних запитів місцевих сільських трударів³⁰.

Велику увагу відділення рільництва приділяло покращенню культурних прийомів і запровадженню якісних сортів сільськогосподарських рослин серед селян. При підтримці місцевих поміщиків і допомозі Подільського губернського земства, яке асигнувало 1000 руб., з 1906 р. розпочалося створення тимчасових, т. зв. «летючих». Показових полів у селянських садибах. Результати вже першого року виявилися настільки успішними, що Подільське губернське земство збільшило свої щорічні асигнування відділенню рільництва на 1907-1909 рр. до 3000 руб. У 1907 р. було організовано 225 таких полів у 126 селянських господарствах, 1908 р. – 360 у 156, 1909 р. – 383 у 199³¹.

Схожу мету переслідувало Міністерство землеробства і державного майна, плануючи заснування щорічних конкурсів землеробських машин і знарядь, котрі за своєю конструкцією і ціною були б придатні у селянському господарстві. Перший подібний конкурс планувалось провести у 1907 або 1908 році, причому лише для продукції вітчизняних фабрик³². На території краю широко розповсюдженою була купівля сільськогосподарського реманенту у складчину, для використання декількома господарями, або з метою здачі машини чи знаряддя в оренду.

21 травня 1907 р. була заснована Волинська губернська землевпорядна комісія, а ліквідована в листопаді 1917 р. В 1908 р. у Волинській губернії було введено посаду урядового агронома, який був виконавчим органом Департаменту землеробства, здійснював загальне керівництво справою надання агрономічної допомоги селянам при переході на хутори й відруби. При губернській землевпорядній комісії була створена особлива агрономічна

нарада. На території губернії в 1911 р. було організовано 116 прокатних станцій сільськогосподарських машин і знарядь; у 1912 р. нараховувалося 148 земських сільськогосподарських складів із 1312 машинами, прокатом яких користувались у тому році 7 тис. осіб³³.

Отже, розвиток сільського господарства на території Правобережної України в пореформений період відбувався в річищі ринкових відносин. Для зернового виробництва краю була характерною інтенсифікація виробництва та постійне зростання товарності збіжжя. Вирощування хліба на продаж для місцевих господарів було джерелом постійного більш-менш стабільного прибутку, яке, за сприятливих умов, могло позитивно вплинути на інші галузі сільського господарства і промисловості. Однак, на заваді цьому стояла внутрішня політика царизму, який вбачав у Правобережжі ринок для довозу промислових виробів з інших регіонів імперії, відводячи йому роль сировинного додатку. Напрями перевезення зерна з території краю регулювалися не законами ринку, а урядовими приписами. Так, надходження українського хліба до центральних російських губерній, де його бракувало, значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами. Український хліб вивозився переважно до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики і на світовий ринок³⁴. Загальний стан виробництвом збіжжя на території України (в тому числі – Правобережної) сучасні джерела О.П. Реєнт та О.В. Сердюк цілком слушно порівнюють з «невідшліфованим від шкарлупи первісного стану алмазом, котрий ще не вправлено в обідок сучасної агрокультури»³⁵.

Примітки

1. Батюшков П. М. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.М. Батюшков. – Спб.: Типог. тов-ва «Общественная польза», 1888. – 287 с; Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины / А.Я. Ефименко. – К.: Типограф. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 438 с; Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с; Гурко В.И. Устой народного хозяйства / В.И. Гурко. – СПб.: Антей, 1902. – 176 с; Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П.И. Лященко. – СПб.: Новый мир, 1912. – 317 с; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Губернск. стат. комитет, 1903. – 908 с.
2. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Гос. типограф, им. Петровского, 1923. – 48 с; Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М. Яворський. – К.: Зірка, 1924. – 318 с; Кулишер И.М. Очерк истории русской торговли / И.М. Кулишер. – Петербург: Антей, 1923. – 320 с; Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні / О.П. Оглоблин. – К.: Б.в., 1931. – 174 с; Григорьев-Наш М. Поділля. Географічно-історичний нарис / М. Григорьев-Наш. – Кам'янець-Подільськ: Міська друкарня, 1918. – 90 с; Мебус Г.А. Зерновые хлеба и хлебная торговля / Г.А. Мебус. – Москва-Ленинград: Гос.издательство, 1926. – 50 с.; Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С.І. Городецький. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929 – 208 с.

3. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-рр. XIX ст.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1974. – № 10. – С. 73-79; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1962. – 238 с; Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины) / Б.А. Кругляк. – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії / Т.І. Дерев'янкін. – К: Вища школа. 1975. – 218 с; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // УІЖ. – 1996. – № 1; Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с; Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.О. Венгерська. – К.: Просвіта, 1997. – 43 с; Гуменюк А.О. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України: (60-ті роки XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – Т. 3 (5). – С. 75-82; Гайдай Л. І. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України (1906-1914 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Гайдай Лідія Іванівна. – Київ, 1979. – 196 с.
4. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Поділлі (1861-1914 рр.) / І.В. Олійник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженів Л.В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – 512 с. – С. 312.
5. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, университета св. Владимира, 1908. – Вып. I. – С. 36.
6. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Гос. типограф, им. Петровского, 1923. – С. 27.
7. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. – Винница: Типограф. Винн. гор. управления, 1917. – 20 с.
8. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 322. – Арк. 11.
9. Мебус Г.А. Зерновые хлеба и хлебная торговля / Г.А. Мебус. – Москва-Ленинград: Гос. издательство, 1926. – С. 12.
10. Там само. – С. 15.
11. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVII-XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Ленинград: Политиздат, 1985. – С. 91.
12. Там само. – С. 178.
13. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, университета св. Владимира, 1910. – Вып. III. – С. 13.
14. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800-1917) / П.А.Хромов. – Москва: Политиздат, 1950. – С. 168.
15. Гехтер Максим. Із статистики України / Гехтер Максим. – Львів: Б. в., 1908. – С. 3.
16. Там само. – С. 4.

17. Там само.
18. Там само.
19. Состояние сельского хозяйства в Волынской губернии к 15-му мая 1912 года. – Житомир: Типограф, т-ва «Н. А. Бродович», 1912. – № 2. – С. 5.
20. Там само. – С. 7.
21. Статистическо-Экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления. За 1905-1910 гг. – Киев: Типограф. С.В. Кульженко, 1910. – С. 11.
22. Там само. – С. 12.
23. Там само. – С. 3.
24. Там само. – С. 8.
25. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К: Вища школа, 1970. – 298 с.
26. Фролов В.И. Вказана праця. – С. 36.
27. Там само.
28. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2004. – С. 214.
29. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1861-1918): Історичний нарис. – Вінниця: «Розвиток», 2007 – С. 237.
30. Отчет отделения полеводства Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1911 г. – Винница: Типограф. В. Непокойчицкой, 1911. – С. 237.
31. Колесник В. Вказана праця. – С. 36.
32. В помощь сельскому хозяину // Киевский отклик. – 1904. – № 192. – С. 3.
33. Власюк Ігор. Діяльність землевпорядних комісій на Правобережній Україні в 1907-1916 рр. / Ігор Власюк // Волинські історичні записки: збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2008. – Т. 1. – С. 19.
34. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 103.
35. Там само. – С. 107.

Резюме

В статтє характеризується розвитє хлебного хозяйствє на території Правобережної України в началє ХХ ст., определяются особенности выращивания и продажи зернового хлеба, освещается значение региона в зерновом производстве Российской империи.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, сельское хозяйство, зерновое производство, аграрное развитие, рыночные отношения.*

Одержано 9 жовтня 2012 р.